

РОЛЬ МІСІЇ КОСТЯНТИНА ТА МЕФОДІЯ В ВІЗАНТІЙСЬКО-РИМСЬКІЙ ЦЕРКОВНО- ПОЛІТИЧНІЙ КОМБІНАЦІЇ ІХ СТ.

С.А. Батрак

Багато років відділяють нас від подій, пов'язаних з діяльністю святих Кирила та Мефодія, проте проблеми богослужіння рідною мовою, використання її в якості важливого носія етнокультурних традицій, як і звинувачення православних на адресу католиків щодо політики прозелітизму, не втратили своєї значущості й сьогодні. Повертаючись кожного разу до минулого, нашої історії, ми прагнемо знайти відповіді на питання сучасності, запобігти, а то й унеможливити повторення її помилок.

Велика кількість робіт по вивченню історії кирило-мефодіївської місії засвідчує невичерпний інтерес науковців до зазначеної проблеми. Результатом цього став перегляд традиційної конструкції міжнародних відносин, що співпали з переглядом хронологічних даних життів Кирила та Мефодія стосовно моравської місії; з'ясування факту прибуття братів до Моравії навесні 864 року. І якщо попередні дослідники цікавились перш за все тим, як викладені в життях ті чи інші факти, то в працях останніх десятиліть робиться наголос на з'яванні того, чому вони передаються саме в такий спосіб; звертається увага на особливості жанру, до якого належать життя, на роль окремих епізодів в структурі твору в цілому.

Не залишаються без належної уваги з боку дослідників і церковно-політичні пріоритети солунських братів. Так, православні історики доводять зв'язок братів з Фотієм, а католицькі, навпаки, зараховують їх до прибічників папи римського. Однак, після довготривалих

дискусій стало зрозуміло, що такі оцінки страждають значними перебільшеннями, оскільки, з одного боку, в візантійських джерелах повністю відсутні свідчення про Костянтина та Мефодія, а з іншого, самі життя мають надто заплутаний і тенденційний характер. Дослідник А. Карташев стверджує, що «в них багато сфальсифіковано . . . багато темних, безглузких, вочевидь викривлених місць»¹.

У даній статті ми робимо спробу висловити своє ставлення до поглядів на роль місії братів Костянтина та Мефодія в історичній науці. Як відомо, після того, як Каролінгська імперія заволоділа Саксонією і розгромила Аварський каганат, об'єктом її експансії стали слов'янські землі Центральної Європи. Підготовці політичних намірів передувала потужна діяльність німецького духовенства. На початку 30-х років IX ст. відбулося офіційне хрещення мораван. Створена церковна організація на території Великої Моравії була підпорядкована баварському єпископату в Пассау², що втягувало Моравію в орбіту франкської політики. Але зростаючий вплив Великоморавської держави призвів до довготривалої боротьби з східно-франкським королівством.

Коли стало зрозуміло, що німецьке духовенство не може бути надійною опорою в боротьбі за самостійність Великої Моравії, правлячі кола дійшли до висновку про необхідність створення самостійної церкви. На початку 60-х років великоморавський князь Ростислав звертається до римського папи, але отримує негативну відповідь. Тоді відправляється посольство до Візантії з проханням поставити єпископа для мораван³. Візантія відреагувала на прохання моравського князя, але не місією єпископа, а місією братів Костянтина та Мефодія.

В Моравії солунські брати зустрілися з міцним і небезпечним супротивником — німецьким духовенством. Відомо, що на той час німецькі місіонери вирішили проблему створення писемності і літературної мови слов'ян на основі латинської абетки. Вироблена була і відповідна слов'янська церковна термінологія. Наявність таких термінів в житіях Кирила і Мефодія пояснювалося дослідниками як те, що місія братів була продовженням німецької місії. Чи правомірне таке припущення?

Справа в тім, що після собору 787 року, який засудив іконоборство, папа Адріан I наказав перекласти його акти на латинську мову і відправив їх Карлу Великому. Є численні свідчення про те, що переклад

¹ *Карташев А.В.* Очерки по истории русской церкви. — М., 1997. — С. 76.

² *Флоря Б.Н.* Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха // Сказания о начале славянской письменности. — М., 1985. — С. 25.

³ *Житие Константина* // Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха. — М., 1985. — С. 87.

було здійснено невдало. Карл передав акти на розгляд франкських богословів, в результаті якого виник полемічний твір, спрямований проти VII Вселенського собору. Цей твір, написаний у 790 році в 4-х книгах і 85 капітулах (главах), отримав назву «Карлові Книги».

В 794 році на Франкфуртському соборі були прийняті рішення, в яких наголошувалося, що собор 787 року «вийшов за межі істини»; зазначалося, що ікони — не ідоли, однак поклонятись їм не варто, оскільки вони мертві і є ділом рук людини; лише Бога треба почитати і вклонятися йому. Ікони слугують для оздоблення, прикраси церков, для священних спогадів; їх можна мати і не мати; ікону не можливо порівнювати зі священними атрибутами (Євангелієм, Хрестом, мощами святих), говорилося, що ікону не треба ставити в нечистих місцях (наприклад, при дорозі); заперечувалося право запалювати свічки і палити фіміам у церквах⁴.

Вищезазначене свідчило про те, що франки не зрозуміли найголовнішого в догматичній роботі VII Вселенського собору, заперечуючи аргументацію отців церкви східної традиції Василя Великого, Григорія Ниського, посилалися лише на тексти латинських отців. Карл Великий вимагав включення *filioque* в Нікео-Цареградський символ віри, однак, не діставши згоди від римського папи, включив «сходження Святого Духа і від Сина» в християнське віросповідання.

І хоч на Константинопольському соборі у 842 році була підтверджена святість VII Вселенського собору та його рішень, що визнала і римська церква, франкські богослови залишилися на попередніх позиціях несприйняття.

Цей факт мав значний вплив і на розробку системи християнізації слов'янських земель, які увійшли згодом до складу імперії Каролінгів. Так, в 796 році для вироблення певних принципів місіонерської діяльності при «наверненні» слов'ян і аварів збирались єпископи Зальцбургський і Пассауський, патріарх Аквілейський, Алкуїн, вчитель і радник Карла Великого. Диференційовано було етапи в наверненні до християнства: настановлення в вірі — хрещення — залучення до норм християнського життя. Тобто дуже ретельно було відпрацьовано весь порядок хрещення. Передбачено навіть право на «слов'янську десятину», яка не залежала від кількості врожаю і була фактично меншою, ніж у інших етнічних груп. До 811 року були остаточно визначені кордони діоцезів, що сприяло успішному завершенню процесу християнізації.

---

⁴ Карташев А.В. Вселенские соборы. — М., 1994. — С. 531.

Що ж до місії солунських братів, то ми маємо в житті Мефодія посилення на характеристику папи Адріана II, який виправдовує Костянтина і Мефодія: «Они же, узнав, что ваши земли находятся под властью апостольского престола, не сделали ничего противного канонам... мы же... замыслили, испытав, послать в земли ваши... чтобы учил вас, как вы просили, излагая на вашем языке книги... как начал это уже Константин»⁵. Зрозуміло, що мова йшла про порушення ними кордонів діоцезу і про застосування іншої практики християнізації.

І дійсно, в правовому кодексі «Закон судний людям», розробленому за ініціативою та участю Мефодія, в першу чергу приділяється увага застосуванню більш суворих санкцій проти тих, «іже творять требы и присяги» — їх пропонувалося продавати в рабство разом з усім майном. В законі йшлося про непорушність сімейного шлюбу між чоловіком та дружиною, а проти перелюбства, гвалтування, кровозмішування передбачалися карні заходи⁶.

Найбільшим злом вважалося збереження язичницьких обрядів, порушення християнських норм сімейного життя, що сягає своїм корінням до постанови апостольського собору 51 року, який дозволив Павлу проводити хрещення язичників, оминувши обряд обрізання: «Ибо угодно Святому Духу и нам не возлагать на вас никакого бремени более, кроме сего необходимого: воздерживаться от идоложертвенного и крови и удавленины и блуда, и не делать другим того, чего себе не хотите; соблюдая сие, хорошо сделаете» [Деян. 15, 28-29].

В Житті Кирила знаходимо критику щодо німецьких духовних осіб в Моравії за їхнє примиренське ставлення до язичницьких вірувань та обрядів⁷. В житті Мефодія є також свідчення того, що серед порушників християнських норм були й члени княжої дружини. Один з радників князя одружився на своїй «духовній» родичці і Мефодій не зміг добитися скасування такого шлюбу. Нарешті, німецькими богословами застосовувались і не зовсім адекватні норми церковного покарання до порушників. Наприклад, якщо згідно із «Законом» ті, хто «творять требы и присяги», мали бути проданими в рабство з усім своїм майном, то німецькі місіонери карали за подібне порушення чотирирічним

⁵ *Житие Мефодия* // Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха. — М., 1985. — С. 97-98.

⁶ *Флоря Б.Н.* Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. — М., 1988. — С. 129.

⁷ *Там же.* — С. 128.

постом.

Наш літописець в «Повісті временних літ» також засвідчує: «Одні бо попи служать, оженившись на одній жоні, а другі служать, беручи до семи жінок. І багато іншого чого додержують вони по-різному. Остерігайся ж їхнього учення!»⁸. Як наслідок, німецьке духовенство за підтримкою великоморавського княжого оточення, проголошує богослужіння слов'янською мовою єретизмом, звинувачуючи Мефодія у впровадженні візантійських церковних обрядів. Стає зрозумілим, чому Костянтин і Мефодій шукали підтримки з боку папи римського Миколи I, а не у візантійського імператора. Той запросив їх до Риму, а його наступник папа Адріан II дозволив служити братам літургію слов'янською мовою. Тому говорити про те, що місія солунських братів була продовженням німецької місії немає, на наш погляд, жодних підстав.

Досить складно розібратися і у стосунках солунських братів з папою римським та візантійським імператором. Хоча агіограф в житіях Кирила та Мефодія викладає цілий теологічний компендіум, щоб переконати читача в їх ортодоксії (акцент на боротьбі з противниками християнської віри, правовірність солунських братів поставлена у взаємозв'язок з їхньою місією — впровадженням богослужіння слов'янською мовою), все ж таки ретельно обходить мовчанням про суперечності та розходження, що мали місце в стосунках Мефодія з папською курією та Візантією. В буллах папи Стефана V найголовнішим звинуваченням на адресу Мефодія висувається теза, що він та його учні сповідують символ віри в редакції, прийнятій в Візантії, а не в імперії Каролінгів, а в житті згадується про гнів на Мефодія візантійського імператора⁹.

Церковний історик М.І. Поснов пише, що Адріан II «назначив Костянтина архієпископом Моравським»¹⁰, проте він вирішує стати ченцем і приймає постриг під іменем Кирила: «Теперь я не слуга ни царю, ни кому другому на земле, только Богу вседержителю»¹¹.

Дехто з науковців стверджує, що ми маємо одне з підтверджень візантійського патріотизму автора житія Кирила. Однак тоді залишається не зрозумілим, чому автор не скористався нагодою сказати про відмову з боку Костянтина отримати сан архієпископа з рук папи римського? А в житті Мефодія приводиться інформація стосовно про-

⁸ *Літопис Руський* за Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. — К., 1990. — С. 65.

⁹ *Житие* Мефодия... — С. 100.

¹⁰ *Поснов М.Э.* История христианской церкви. — Брюссель, 1994. — С. 246.

¹¹ *Житие* Константина... — С. 91.

позиції візантійського імператора і патріарха бути посвяченим в сан архієпископа, від якого він відмовляється: «Уговаривали его, чтобы посвятить в архиепископы на почетное место, где есть нужда в таком муже. А когда же не захотел, все же принудили его и поставили его игуменом в монастыре»¹².

На нашу думку, відмова Костянтина пояснюється тим, що він вважав виконаним завдання місії, і тому себе вільним від попередніх зобов'язань як перед Візантією, так і нових — перед Римом, тим більше міг усвідомлювати власну роль в тогочасній церковно-політичній комбінації. В ситуації ж коли Мефодій приймає подібну пропозицію від папи римського стає зрозумілим чому на нього гнівався візантійський імператор.

Рим, перехопивши ініціативу, став претендувати на роль патронату всіх слов'янських земель і, на наш погляд, доклад немало зусиль в корегуванні тексту житій. Прикладом може стати фрагмент вивчення про Святу Трійцю, викладений в житіях Кирила та Мефодія, який подається в католицькій системі. В житії Кирила: «Мы ведь хорошо научены отцами, пророками и учителями прославляют Троицу, ибо отец и слово и дух — три ипостаси в едином существе»¹³. В житії Мефодія: «Бог благой и всемогущий. . . , которого мы все правверные славим в Святой Троице, то есть в отце, сыне и духе святом, что значит в трех ипостасях, которые можно назвать тремя лицами, но в едином божестве»¹⁴.

Ця теологічна система була вироблена на Заході ще в IV столітті і нерозривно пов'язана з ім'ям блаженного Августина. Вона визначає Бога як єдину сутність, в середині якої Лиця чи то Іпостасі визначаються як внутрішні божественні «відносини». Західна думка у формулюванні тринітарного догмата відправляється від єдиної природи, щоб прийти до Лиць, в той час як східна традиція прямує прямо протилежним шляхом — від трьох Іпостасей до єдиної природи Божества. Де теологічна система дотримувалась формули про єдине Божество в трьох Іпостасях, наполягаючи на єдиноначалії Отця, єдиному джерелі Божества і Початку Триєдності, там східні богослови прагнули зберегти в розрізненні божественної природи і Іпостасей їх таємничу рівнозначність. Народжуваність Сина від Отця і сходження Святого Духа від Отця розглядалися як іпостасні відносини незмінних властивостей Трійці, носіїв божественної природи, яку вони отримали від Отця. І те,

¹² *Житие* Мефодия. . . — С. 96.

¹³ *Житие* Константина. . . — С. 76.

¹⁴ *Житие* Мефодия. . . — С. 93.

що в житії Мефодія робиться наголос на виходженні Святого Духа від Отця, говориться лише про одне — Рим того часу ще не включив в текст символу віри *filioque*, а для німецьких богословів така інтерпретація віровчення про Трійцю могла свідчити лише про еретизм Мефодія.

Кому було вигідно робити подібну правку тексту в житіях? Стефан V, ставши папою після вбивства у 882 році Іоанна VIII, зайняв лояльну позицію щодо франкських богословів. Королівство підписує мирну угоду з Моравією. У Рима загострюються стосунки з Візантією. Булла папи Стефана V, після смерті Мефодія в 885 році, прямо звинувачує його разом з учнями в сповідуванні символу віри, що прийнятий у візантійській редакції. Він одночасно забороняє богослужіння слов'янською мовою, яке дозволив у 880 році ще Іоанн VIII. В буллі говориться про переслідування тих, хто чинитиме опір папському рішенню.

Такі радикальні заходи, на думку деяких вчених, пояснюються як запобіжні заходи щодо можливого переходу Моравії під юрисдикцію Константинопольського патріархату. У зв'язку з цим, мабуть і відбувається своєрідна «вичитка» текстів житій Кирила та Мефодія, яка могла бути підставою проти претензій Візантії на ці території.

Недостатньо зрозумілим залишається і факт відсутності (а можливо і вилучення з тексту) в переліку вселенських соборів сьомого Нікейського 787 року в житії Мефодія. Зроблено це було укладачем, скоріш за все, з міркувань політичного характеру. На це вказує і та обставина, що ним навмисно порушується порядок переліку учасників собору за візантійською традицією: позиція імператора зміщується на третє місце з другого, або й на четверте з третього (після римського папи, патріархів, отців собора). І лише на V Вселенському соборі укладач повертає позицію імператора знову на друге місце в списку учасників. На нашу думку, саме в такий спосіб він намагався показати втрату зв'язку між церквою та світською владою, віддаючи перевагу представникам духовної влади.

В житії Кирила питання іконопочитання — основна тема обговорення на сьомому Вселенському соборі в Нікеї — розглядається детально, починаючи з першої дискусії молодого Костянтина з колишнім візантійським патріархом Іоанном Грамматиком, ідейним лідером партії іконоборців, в якій він вийшов переможцем¹⁵, та дискусії з євреями (іудаїстами), де знову філософ майже дублює аргументи святих отців сьомого Вселенського собору проти іконоборців. Точкою кульмінації

¹⁵ *Житие* Константина... — С. 74.

стає поховання Кирила в церкві святого Климента, де «римляне . . . , написав икону его над гробом, стали жець лампаду над ним день и ночь». Папа римський не дозволив Мефодію відвезти тіло брата для поховання у Візантію, промовляючи: «Поскольку бог, хотя ходил он по многим землям, сюда его привел и здесь душу его взял, здесь подобает ему лежать, как честному мужу»¹⁶.

Ці невідповідності та суперечності дають підстави для припущення, що в своєму початковому вигляді життя Кирила та Мефодія суттєво відрізнялися текстурально від тих, які дійшли до нас. На це вказує і той факт, що укладач житій Кирила та Мефодія виключає можливість існування «слов'янських письмен» до моравської місії. В такий спосіб ставилась під сумнів грецька просвітницька місія, а значить, знімалися всі претензії Константинополя на моравсько-паннонські землі, з однієї сторони, і різко посилювалась роль папства в сприянні богослужіння слов'янською мовою, з другої. Церковний історик А. Карташев, проаналізувавши тексти Паннонських житій, свідомство Чорнориця Храбра про створення слов'янської писемності і так звану «Італійську легенду», прийшов до висновку, що ці переклади були зроблені задовго до моравської місії. Він писав: «Будь-який . . . неупереджений читач побачить . . . , що святі брати тому і покликані були до Моравії що в їх руках був уже готовий апарат слов'янських перекладів»¹⁷.

Якщо виходити з твердження, що кожна людська дія може розглядатися як результат деякого причинного ряду подій, тоді значення місії солунських братів — сума наявних заходів підготовчого характеру задля здійснення акції з боку саме візантійської церкви, а роль Риму зводиться до привласнення її здобутків. Якщо ж сприймати місію братів як таку дію, яка сама стала причиною наступних подій (початком), а отже проривом за межі часу, творінням нового, тоді не так важливо, хто і в якій мірі доклав зусиль (Візантія чи то Рим), оскільки солунські брати поклали початок історії слов'янської культури, що відбивається у богословських, літературних та філософських джерелах.

---

¹⁶ Там же. — С. 92.

¹⁷ Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. — М., 1997. — С. 87.